

визначити, що значення у мові є триступневим, яке існує у трьох проявах залежно від рівня маніфестації: 1) концепт – на рівні когнітивно-семантичного універсалу; 2) поняття – на рівні певних соціумів у мовах окремих народів; 3) значення – на рівні слова в конкретному мовному акті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арнольд И.В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность. – Сб. науч. тр. – Издательство Санкт-Петербургского университета, 1999. – 443 с.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.
3. Будагов Р.А. Категория значения в разных направлениях современного языкознания // Вопросы языкознания, 1974. – № 4. – С.3-20.
4. Вейнрейх У. О семантической структуре языка // Новое в лингвистике. – М., 1970. – Вып. 5. – С. 14-21.
5. Звегинцев В.А. Семасиология. – М.: Издательство МГУ, 1957. – 321 с.
6. Звегинцев В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика. Учебное пособие для филологических факультетов педагогических институтов. – М.: Просвещение, 1968. – 336 с.
7. Караулов Ю.Н. Структура лексико-семантического поля // Филологические науки. – 1972. – № 1. – С. 57-68.
8. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика: Учебник. Изд. 2-е. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 352 с.
9. Ковтун Л.С. О значении слова // Вопросы языкознания. – 1955. – № 5. – С. 65-77.
10. Кодухов В.И. Общее языкознание. Учебник для студентов филологических специальностей университетов и педагогических институтов. – М.: Высшая школа, 1974. – 303 с.
11. Колшанский Г.В. Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте // Принципы и методы семантических исследований. – М.: Наука, 1976. – С. 5-31.
12. Левицький В.В. Сучасне розуміння структури лексичного значення // Мовознавство. – 1982. – № 5. – С. 12-19.
13. Лисиченко Л.А. Лексико-семантична система української мови. – Харків, 1997. – 131 с.
14. Манакин В.Н. Основы контрастной лексикологии: близкородственные и родственные языки. – Киев, Кировоград: Центрально-Украинское издательство, 1994. – 262 с.
15. Мостовий М.І. Лексикологія англійської мови. – Харків: Основа, 1993. – 256 с.
16. Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М.: Высшая школа, 1982. – 272 с.
17. Попова З.Д., Стернин И.А. Лексическая система языка: Учебное пособие. – Воронеж: Издательство ВГУ, 1993. – 148 с.
18. Соколовская Ж.П. «Картина мира» в значениях слов: «Семантические фантазии» или «катехизис» семантики?». – Таврия, 1993. – 247с.
19. Тараненко О.О. Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії. – К.: Наукова думка, 1980. – 114 с.
20. Толстой Н.И. Некоторые проблемы сравнительной славянской семасиологии // Славянское языкознание: VI международный съезд славистов. – М., 1968. – С. 339-365.
21. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. – М.: Наука, 1968. – 272 с.
22. Юрченко В.С. Космический синтаксис. Бог. Человек. Слово. Лингвофилософский очерк. – Саратов: Саратовский государственный университет, 1992. – 137 с.

О. І. Степанова

МЕТАФОРА В КОГНІТИВНОМУ АСПЕКТІ

Стаття присвячується теорії метафори. Висвітлюються деякі питання когнітивної метафори, яка структурує сприйняття, мислення, пізнавальні процеси і діяльність людини.

Ключові слова: когнітивна метафора, конотатив, конотативні значення, конотативний образ, квантитативний або сигніфікативний перенос.

Ще В. фон Гумбольдт зазначав, що вивчення мови не містить у собі кінцевої мети, а разом з іншими галузями служить вищій та загальній меті пізнання людиною себе та свого ставлення до навколишнього світу.

Метафору ніколи не обминала гносеологічна увага: її теоретична історія нараховує не одне тисячоліття і увібрала в себе багатонаціональний та різноманітний досвід її вивчення. Серед персоніфікованих творців цієї історії Арістотель та Квінтіліан, Анадвардхана і Бхамачі, ал-Джурджані і Шабістарі, Гервасій Мельклейський та Еберхард, У.Оккам і П.Рамус, Дж. Віко, Г.В.Ф.Гегель, О.Потебня і О.Веселовський, Х.Ортега-і-Гасет і Цв.Тодоров, Е.Касіер і М.Блек, Е. МакКормак та ін.

Метафори пропонують колективному розумові все нові й нові проблеми, підтримуючи в ньому постійну гносеологічну напругу. Вивчення метафори завжди пов'язувалося більш чи менш опосередковано з осягненням структури та змісту свідомості як такої, в чому ніяк не можна вбачати рефлекторну примху мислення, позаяк метафоричність належить до основних атрибутів постміфологічної свідомості, вона надає останній онтологічної стійкості, що підтверджується всією практичною діяльністю свідомості, насамперед, породженню образів.

На наш погляд, метафора дедалі наполегливіше пов'язується з проблемою самоідентифікації свідомості, що призводить до пояснення її глобального значення.

Сучасні підходи до аналізу мови позначені зміщенням акценту з дослідження самодостатньої мовної системи на концептуальну, що підтверджують соціолінгвістичні, когнітивні та лінгвокультурологічні дослідження останніх років (Дж.Лакофф, А.Вежбицька, А.М.Баранов, Ю.М.Караулов, Ю.С.Степанов, Н.В.Павлович, Л.М.Синельникова, Г.М.Яворська, Т.В.Радзівська, Ф.С.Бацевич та ін.).

Когнітивні лінгвістичні дослідження накреслиють методологічно обґрунтовану та теоретично перспективну програму, спрямовану на розкриття ролі людини-творця мови в засвоєнні мовної картини світу. Характерним є вивчення мови як важливого елемента людської діяльності: мова є одночасно і одним із найважливіших її інструментів, і одним із найцінніших продуктів.

В останні два десятиліття когнітивні дослідження настільки розширили своє проблемне поле, що сьогодні варто говорити саме про когнітивний підхід: вирішення традиційних для певної науки проблем, проте такими методами, що враховують когнітивні аспекти, в яких містяться процеси сприйняття, мислення, пізнання, розуміння і пояснення.

Розглядаючи когнітивну метафору як одну із форм концептуалізації, О.С.Кубрякова визначає її як “когнітивний процес, що виражає і формує нові поняття і без якого неможливе отримання нових знань” [5, с. 55]. За джерелом когнітивна метафора помічає і створює подібність між різними індивідами і класами об’єктів [7, с.5-32].

При більш загальному підході, метафора розглядається як сприйняття одного об’єкта через інший і в цьому сенсі є одним із способів репрезентації знання в мовній формі. Метафора належить не до окремих ізольованих об’єктів, а до складних розумових просторів (області чуттєвого досвіду).

У нашій розвідці ми розглянемо проблему когнітивної метафори, яка передбачає зв’язок мови з пізнавальними процесами.

Оскільки метафора – один з основних прийомів пізнання об’єктів дійсності, їх найменування, створення художніх образів і породження нових значень, то вона виконує когнітивну, номінативну, художню і смислоутворюючу функції [6, с. 296].

Ми проаналізуємо когнітивну метафору, котра виникає в результаті зсуву в сполучуваності предикативних слів і яка створює полісемію.

За словами Х.Ортеги-і-Гасета, “метафора – незмінне знаряддя розуму, форма наукового мислення..., метафора – це перенесення імені” [7, с. 72]

Метафора проходить через все наше повсякденне життя і виявляється не тільки в мові, але і в мисленні та дії. Пристосування метафори для розуміння досвіду є одним з досягнень людського розуму.

На думку Е. МакКормака, причиною виникнення когнітивної метафори є зіставлення семантичних концептів, у більшому ступені не зіставних, людським розумом, шляхом певних організованих операцій, оскільки вона повинна бути зрозумілою, з іншого боку – неподібність між ними, так як метафора визнана створювати деякий новий смисл [7, с. 381]

Виконуючи гносеологічну функцію, когнітивна метафора формує область вторинних ознак фізичних предметів і аналізованих явищ. Такі метафори створюють семантично диференційну мову почуттів і разом з тим виявляють тенденцію до семантичного зближення. Наприклад, значення дієслова *розлюбити* репрезентується в таких метафорах: *кохання погасло, померло, замовкло*; до сильного почуття використовуються метафори: *бура (пожежа, полум’я, вихор, кипіння) пристрастей*. Образність метафор у цьому випадку послаблюється, що підтверджується схрещенням, контамінацією образів.

Когнітивна метафора, яка складається із перенесення ознаки предмету до події, процесу, ситуації, факту, думки, ідеї, теорії концепції та інших абстрактних понять, дає мові логічні предикати, що означають послідовність, причинність, цілеспрямованість, зумовленість та ін.: *выводити, робити висновок, заключати, містити, вести до чого-небудь* та ін. До метафори іноді відносяться і сполучники: *хоч, незважаючи на те, що, всупереч* тощо. У цій сфері також діють ключові метафори, які задають аналогії між різними системами понять і породжують більш часткові метафори. Ключові метафори додають образ одного аргументу дійсності до іншого її фрагмента.

Виникнення питання про когнітивну метафору спровокувало появу досліджень у сфері розумових процесів людини. Це підтвердило думку, що метафора – передусім вербалізований прийом мислення про світ. Сучасна наука ставить розвиток інтелектуальних навиків, творчості й образного мислення в пряму залежність від рівня метафоричного мислення. Під час когнітивного процесу автор досліджує ділянки своєї довгочасної пам’яті, знаходить два референта (іноді логічно несумісних), налагоджує між ними осмислені взаємовідносини і, нарешті, утворює метафору. Таким чином, форма думки має своє відображення в мовленні: автор утворює метафору, тобто мовний образ. “Мову вважають основним виявом когнітивних процесів, оскільки вона більш, ніж інші види людської поведінки, відображають мислення, сприйняття, пам’ять, вирішення завдань, інтелект” [4, с. 245].

Основний інформативний зміст метафоричної конструкції ототожнюється зі значенням закладеної в нього предикативної ознаки і ускладнюється цілим комплексом конотативних значень, з яких найбільш важливим є позитивне або негативне забарвлення, що становить основу метафоричного образу.

Конотативні образи, котрі ототожнюються в свідомості носіями мови з предикативним значенням, спрямовані на ідентифікацію або ілюстративне пояснення однієї з ознак або цілої низки характеристик. У першому випадку функціонування конотату в структурі висловлювання визначається предикативною функцією, тобто закладена в конотаті інформація виступає як структурний компонент, котрий розкриває значення ознаки, наприклад: *блиск – червоний – кров – кривавий блиск*.

До конотатів предикативного рівня належать образи, які не підлягають для номінації об’єктів дійсності: *лід – холодний, вода тече, кристал – прозорий, молоко – біле* та ін.

Якщо конотативний образ потенційно співвідноситься в свідомості носіїв мови не з однією, а з деякими предикативними характеристиками (*прозорий – вода, кристал*), значення метафоричної ознаки в кожному конкретному випадку може бути виявленим тільки з контексту, хоч, як правило, в сигніфікативній функції, що відповідає імпліцитному вираженню предикативної ознаки, лексема, яка репрезентує конотат, виступає лише в одному, найбільш усталеному метафоричному значенні.

У випадку, коли конотативний образ прямо не співвідноситься ні з однією предикативною характеристикою, а виступає як джерело цілого комплексу значень, можна говорити про номінативно-предикативну функцію конотату, тобто про його потенційні властивості до найменування об’єкта дійсності з обов’язковою умовою його експлікації: *собака, чорт, змія, лісовик* тощо. При використанні конотативного образу в функції номінативу значення приписаних йому предикативних ознак варіюється в залежності від мовних ситуацій і від індивідуальних особливостей суб’єкта мовлення. Існування конотату в системі мови здебільшого проходить у рамках одного з функціональних значень: номінативного або предикативного [2, 52].

Якщо конотативний образ, призначений для актуалізації однієї предикативних ознак, виступає в функції номінатива, то спектр асоційованих з ним метафоричних характеристик, як правило, містить первинне значення ознаки, що

утворює квантитативну метафору. Проте в деяких випадках один і той же конотат у предикативній і номінативно-предикативній функціях може мати різні метафоричні значення.

Варто зазначити, що в системі мови є конотати предикативного плану, які потенційно можуть бути використані для метафоричного найменування окремих частин або структурних компонентів об'єктів дійсності: *солома (волосся), тростинки (руки, ноги), пір'я (хмари), золото (осінні листя)* та ін. Такі конотативні образи в реченні складають основу для створення генітивних метафоричних сполучень: *солома волосся, тростинки рук, пір'я хмар, золото листя* і т.п. При вживанні конотату в функції номінатива значення метафоричних переносів визначається ustalеним у свідомості носіїв мови відношенням до конотативного образу та інтенційними настановами суб'єкта мовлення.

При відсутності яскраво вираженої суб'єктивної оцінки конотату (вживання, наприклад, таких ustalених сполучень, як *блакитна стрічка – ріка; люди в білих халатах – лікарі; чорне золото – вугілля* тощо) значення метафоричної конструкції обмежується стилістичними функціями. Такі метафоричні сполучення в реченні виступають як синонімічні варіанти нейтральних мовних одиниць або використовуються для додаткового естетичного впливу на адресат мовлення.

Система метафоричних значень орієнтована на емоційно-експресивне відображення явищ реальної дійсності. Будь-який метафоричний переніс (квантитативний або сигніфікативний) тяжіє до гіперболізації, до вираження вищого ступеню вияву ознак, котрі актуалізуються з його допомогою. Особливо яскраво це виявляється в метафоричних сполученнях, що розкривають ознаку в потенційно-ситуативній уяві.

Метафоричні конструкції в наочно-ілюстративній формі описують одну з екстремально можливих ситуацій вияву ознаки або реакції на цю ознаку з боку оточуючих. Основним функціональним значенням системи вторинної номінації є відображення психічних процесів у людській свідомості як відповідь на зіткнення з об'єктивною дійсністю.

Можливість інтенсифікації ознаки за допомогою метафоричних конструкцій свідчить про суб'єктивну природу уяви оточуючого світу і тягне за собою питання про норму як найбільш нейтральний спосіб відображення дійсності. Норма та ідеал, звичайне і особливе в метафоричній уяві.

Явища і об'єкти дійсності, що оточують людину, мають кількісні й якісні характеристики, які відбиваються людською свідомістю як невід'ємна частина цієї структури. Ступінь вияву ознаки фіксується в найбільш частотному значенні як узагальнений показник, властивий цьому класу об'єктів в цілому.

Когнітивні аспекти використання метафори підкреслюють, що метафора здебільшого розглядається як бачення одного об'єкта через інший. У когнітивних процесах складні розумові простори співвідносяться через метафору з більш простими, добре відомими (наприклад, *економічні та політичні події порівнюються з зрою, спортивними змаганнями, виробничі конфлікти – з війною* і т.п., а *кохання – з хворобою, мандрівкою, отрутою, пожежею* та ін.).

Когнітивна метафора, яка ґрунтується на переносі ознаки предмета на подію, процес, ситуацію, факт, думку, ідею, теорію концепції та інші абстрактні поняття, дає мові логічні предикати, що означають послідовність, причинність, цілеспрямованість, зумовленість, поступку та ін.

Н.Д.Арутюнова, говорячи про особливість сполучуваності абстрактних імен, до кола яких належать і слова, що означають емоційний стан, підкреслює те, що їх сполучуваність у більшому ступені ґрунтується на різних образних уявленнях, метафорі. Як предикат імен зі значенням емоційного стану, на її думку, не завжди підходять слова в їх прямому номінативному значенні, оскільки в такому випадку мова йде про створюване, а не про світ, який спостерігаємо [3, с. 285-402].

“Предикати, що використовуються для повідомлення про цей світ, в той же час утворюють його” [1, с.95], оскільки внутрішній світ людини моделюється за зразком зовнішнього матеріального світу.

Так, наприклад, дієслівні предикати можуть означати емоції нелюбові в самому широкому спектрі: *відчутти ворожість, почути ненависть*. Тут дієслово репрезентує ідею емоційної дії, а ім'я – конкретну емоцію нелюбові.

Ненависть, ворожість може *охоплювати, переповнювати*. Такі предикати використовують при формуванні образної уяви емоції: почуття захоплюють, поглинають людину повністю, переповнюють його як рідина – посуд.

Закладені в метафоричному переносі когнітивні уявлення про дійсність реалізуються в конкретних мовних формах, котрі мають у висловлюванні певний семантичний, емоційний, інформаційний, стилістичний статус і свої функціональні характеристики.

Мовні механізми реалізації метафоричного переносу досить різноманітні та здійснюються: 1) при найменуванні предмету: *золото, а не людина*; 2) при вживанні іменника в предикативній кваліфікаційній функції: *він осел! Осел, справжній, суціль!*; 3) при вживанні дієслів і дієслівних форм у функції предиката: *час летить, життя вирувало, земля зітхала*; 4) при вживанні прикметників і прислівників: *золота думка, ходить по-птичі*; 5) у генітивних: *океан суму, зерна неправди*; 6) в адвербіальних конструкціях, мотивованих іменниками в орудному відмінку: *стаття хотіла б я піснею; став піснями мій жіночий голос*; 7) у порівняльних конструкціях: *ранок чистий і свіжий, як поцілунок дитини*; 8) в ustalених фразеологічних сполученнях: *одного поля ягоди, заяча душа, виляти хвостом*.

В утворенні метафори, як правило, беруть участь два суб'єкти: головний (основний) суб'єкт референції і допоміжний узагальнений суб'єкт, що мають експліцитні або імпліцитні форми виразу. Імпліцитний або експліцитний характер допоміжного суб'єкта – носія ознаки – визначається головним суб'єктом. Варто відзначити, що паралельне вживання основного і допоміжного суб'єктів не завжди є в порівняльних конструкціях. Наприклад, у реченні: *Біжить вода, як із цебра*, основний об'єкт *біжить вода* і є метафорою, а допоміжний – *як із цебра* – не відіграє важливої ролі в створенні переносного значення і тому може бути випущеним.

Система асоціативно-образних засобів, які використовуються при метафоричній номінації, набуває в контексті різний статус, зокрема, виступає предикатом. У реченні вибір синтаксичної позиції для втілення метафоричного значення

визначається суб'єктом мовлення в залежності від функціонального навантаження метафоричного образу і контекстуальних умов реалізації його значення.

За допомогою когнітивних метафор мовець, як правило, дає загальну характеристику предмета повідомлення або підкреслює одну або декілька властивих йому предикативних ознак: за розміром – *підцинка зірок, море радості*; за формою – *мідь листя, золото волосся*; за структурою – *оксамит шкіри, хвіст потягу*; за шириною – *ріка часу, океан знань*; за довжиною – *граблі рук*; за характером руху – *водоспад події, маятник долі* та ін. Такі метафори орієнтовані на опис об'єктивних показників з погляду суб'єктивного їх сприйняття.

Когнітивні метафори допомагають реалізувати різноманітні значення, оскільки указують на реальний предмет повідомлення: *малиновий дзвін, срібна нитка волосся, дерев'яна хода, ходити по-ведмежі, на серці сніжно і холодно* та ін.

Отже, когнітивна метафора є важливим фактором розвитку свідомості людини, має деякі характерні властивості, урахування яких дозволяє здійснювати їх правильні інтерпретації.

Таким чином, когнітивна метафора не просто троп, який прикрашає мовлення і робить образ більш зрозумілим, а, передусім, форма мислення. У комунікативній діяльності метафора – важливий засіб впливу на інтелект, почуття і волю адресату. Подальший аналіз метафоричних утворень з позицій пізнання дійсності дозволить вивчити ментальні процеси і осягнути індивідуальну, групову та національну самосвідомість.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл / Нина Давыдовна Арутюнова. – М.: Наука, 1976. – 172 с.
2. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. События, Факт / Нина Давыдовна Арутюнова. – М.: Наука, 1988. – 314 с.
3. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Нина Давыдовна Арутюнова. – М.: Наука, 1998. – 541 с.
4. Баранов А.Н. Очерк когнитивной метафоры / А.Н. Баранов / Русская политическая метафора (материалы к словарю). М. 1997. – С. 240 – 252.
5. Краткий словарь когнитивных терминов [сост. Е.С. Кубрякова, В.З. Демьяненко, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина]. – М.: Наука, 1997. – 212 с.
6. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В.Н. Ярцева]. – М.: Сов. Энциклопедия, 1990. – 685 с.
7. Теория метафоры: сборник: пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз.; [общ. ред. Н.Д. Арутюновой, М.Ф. Журиной]. – М.: Прогресс, 1990 – 512 с.

The article deals with studying of the metaphor. Some question of cognitive metaphor which function is to structure perception, cognitive processes and human's activity are enlightened.

Key words: cognitive metaphor, connote, connote image, quantitative or signification transitivity.

A. A. Taran

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЛЕКСИЧНОЇ СИНОНІМІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розглянуто основні тенденції розвитку семантики слів, характерні для української мови кінця ХХ – початку ХХІ ст. Окрему увагу приділено лексемам, у семантичній структурі яких з'явилися нові значення. Проаналізовано неосемантизми-іменники та прикметники, їхній функціональний потенціал.

Ключові слова: мовна динаміка, лексикон, неологізм, неосемантизм, функціональний потенціал інновації.

У часи історичних і соціальних змін прискорюються процеси мовної еволюції. Це призводить до того, що для певного проміжку часу характерна велика кількість мовних змін. Вони накопичуються, не встигаючи адаптуватися у лексичній системі, тому у носіїв мови виникає враження певного хаосу і нестабільності. На думку Г. М. Складарської, «нововведення затоплюють рідну мову, розливаючи її береги і загрожуючи її цілісності» [11, с.17]. Констатуючи динаміку та відкритість лексикону, а також безпосередній зв'язок суспільного життя і лексики, автори «Словника нових слів російської мови» за ред. Н. З. Котелової у передмові зазначають: «Поява в мові нових слів, нових значень слів і висловів відображає зміни у світі речей і явищ, суспільну діяльність людини, роботу людської свідомості, результати нескінченного пізнання світу. Виникнення нових номінацій як відповідь на соціальний запит, як результат пізнавально-прогресивного освоєння світу – головна рушійна сила неологізації в усіх мовах і на всіх етапах їхнього розвитку» [8, с.4]. Активний розвиток лексики спричинює появу синонімічних рядів, виникає своєрідний «конкурс», конкурування лексичних одиниць за нішу у словниках, оскільки «процес народження нової номінації відзначається закономірною двоступеневістю, – зазначає В. В. Жайворонок, – суб'єктивізацією нового найменування у мовній свідомості колективу, а згодом – об'єктивізацією його у словнику» [2, с.35].

Шляхами формування нових і поповнення наявних у мові синонімічних рядів є, зокрема, поява нових запозичень та нових значень у вже наявних словах, як питомих, так і запозичених. Переосмислення і зрушення в семантиці слів – один із найпоширеніших способів номінації, що відображає через розвиток мови переоцінку позамовної дійсності та мовні смаки певної епохи. У працях Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловської, Л. П. Кислюк, Т. А. Коць, В. І. Критської, Д. В. Мазурик, Г. Б. Мінчак, Ю. В. Романюк, І. А. Самойлової, О. А. Стишова, Л. В. Струганець, О. О. Тараненка досліджено тенденції лексико-семантичного оновлення сучасної української літературної мови. З-поміж семантичних процесів мовознавці виділяють три основні: розширення та звуження значення, а також його переосмислення, або зміну. Слушною з цього приводу є думка Л. С. Паламарчука про те, що кожна мова на основі внутрішніх закономірностей свого розвитку зазнає помітних семантичних зрушень, які також служать збагаченню її словникового складу та її виражальних можливостей. Такі зрушення відбуваються внаслідок застосування відомого слова у новій сфері, в результаті розширення або звуження значення, через переосмислення значення слова відповідно до нових явищ дійсності тощо [10, с.273].